

باغی که خیابان شد

سیر تحول کهنه باغ شاه ساری

چکیده | مازندران به واسطه برخورداری از مواهب طبیعی در طی اعصار گذشته محمل مناسبی برای باغ سازی بوده است. در دوره صفوی و حکومت شاه عباس، این منطقه برای شکار و گذراندن قشلاق از اهمیت خاصی برخوردار گشت و باغ‌های زیادی در این ناحیه احداث شد. شهر ساری نیز به‌عنوان مرکز سیاسی آن دوره، باغ‌هایی داشت که عدم شناخت آن‌ها به دلیل فرسایش طبیعی، توسعه شهرها و ادغام باغ‌ها در بافت شهر و تغییر کاربری آن‌ها، موجب مهجور ماندن این گروه از باغ‌های ایرانی شده است. آثار اندکی از باغ‌های مازندران برجای مانده و مطالعات گسترده‌ای در خصوص آن‌ها صورت نگرفته است. شناخت باغ‌های از میان‌رفته مازندران و یافتن الگوی حاکم بر آن‌ها می‌تواند کمک شایانی در راستای فهم غنی‌ترین منظر انسان‌ساخت ایرانی و گامی مؤثر در راه بازشناسی باغ ایرانی باشد. پژوهش حاضر بر اساس اسناد تاریخی و کاوش‌های میدانی به بازشناسی باغ شاه ساری با هدف یافتن الگوی حاکم بر ساختار آن پرداخته است. در ابتدا متون و اسناد تاریخی و گفته‌های جهانگردان در خصوص باغ و در ادامه به کمک عکس‌های تاریخی موجود، ساختار باغ بررسی شد. پس از تجزیه و تحلیل و ترسیم پلان احتمالی باغ با استفاده از مستندات تاریخی و اصول باغ ایرانی، می‌توان دریافت که باغ شاه دارای ساختار هندسی منظم بوده و عمارتی دورویه در محل محور اصلی آن قرار داشته است. پس از دخل و تصرف در دوره پهلوی اول، خیابان خیام امروزی در راستای محور اصلی باغ شکل گرفته و تبدیل به شریان شهری شد. در ادامه، ساخت و ساز ابنیه مختلف در محدوده دو سمت محور اصلی باغ از سوی مردم آغاز شد و محله‌های مسکونی کهنه باغ شاه در شهر ساری به وجود آمد.

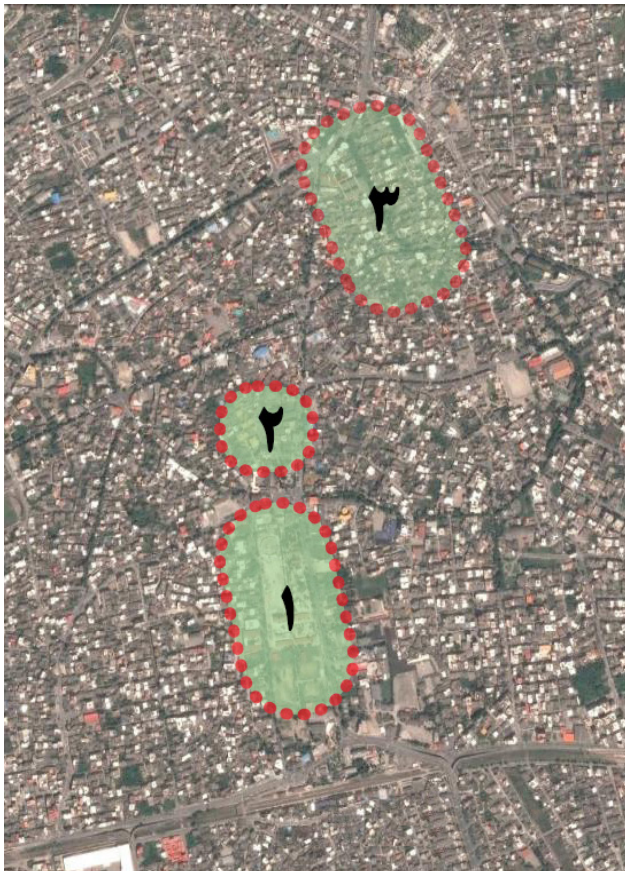
واژگان کلیدی | باغ ایرانی، باغ‌های مازندران، ساری، کهنه باغ شاه، نو باغ شاه.

اسحق رضازاده
کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنر
و معماری دانشگاه مازندران، ایران.

e.rezazadeh@umz.ac.ir

وحید حیدرنتاج
دکتری معماری، دانشکده هنر و
معماری دانشگاه مازندران، ایران.

v.nattaj@yahoo.com

تصویر ۱: موقعیت کنونی باغ‌های تاریخی ساری.
مأخذ: google earth, ۲۰۱۵.

اسناد باغ‌های سلطنتی دوره صفویه در ساری پرداخته است که در آن بیشتر، سند نقشه دولت‌خانه ساری در دوره مظفرالدین شاه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و اشاره درست و روشنی به باغ شاه‌عباس در شمال شهر ساری نشده است.

فرضیه | ساختار هندسی باغ شاه تابع نظام هندسی عمود بر هم و محورهای طولانی با دید عمیق بوده است و خیابان خیام کنونی در شهر ساری منطبق بر محور اصلی آن باغ قرار گرفته است.

مرور تاریخی باغ شاه ساری

در شهر ساری بقایای سه باغ تاریخی از دوره صفویه وجود دارد. دو باغ در کنار سبزه‌میدان شهر قرار گرفته بودند و دیگری در شمال و به سمت شهر تاریخی فرح‌آباد (تصویر ۱). از دو باغی که در میدان اصلی شهر قرار داشت، باغ اول در ضلع جنوبی میدان

مقدمه | رسم و روش پادشاهان ایرانی که با همراهان خود در چارچوب «بیلاق و قشلاق» به شکار می‌پرداختند، مستلزم احداث شبکه باغ‌هایی در طول مسیرهای منتخب بود، چنان‌که به گفته اسکندر بیگ، منشی شاه‌عباس، «شاه بخش اعظم اوقات قشلاق خود را در مازندران به شکار می‌پرداخت» (پتروچیولی، ۱۳۹۲ : ۲۳۷). در دوره شاه‌عباس صفوی، منطقه جنوبی دریای خزر که زادگاه مادرش نیز بوده است، به‌عنوان پایتخت تفریحی وی در مقابل پایتخت سیاسی، اصفهان، از اعتبار بالایی برخوردار و در نتیجه در بسیاری از شهرهای آن باغات و شکارگاههایی جهت گذران ماهیایی از سال احداث شد. عنایت به اسناد تاریخی و آثار به‌جامانده از باغ‌ها حاکی از این است که شهرهای مختلف مازندران، از جمله بهشهر (اشرف البلاد)، فرح‌آباد، بابل، آمل و ساری، باغ‌های شاخصی داشتند؛ اما عدم شناخت باغ‌های مذکور، به دلیل فرسایش طبیعی، توسعه شهرها، ادغام باغ‌ها در بافت شهر و تغییر کاربری آن‌ها، موجب مهجور ماندن این گروه از باغ‌های ایرانی شده است. بازشناسی این باغ‌ها از طریق اسناد و مکتوبات تاریخی و اثرات کالبدی به‌جامانده می‌تواند کمک شایانی در فهم ویژگی‌های باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر و در مقیاسی کلان‌تر، باغ ایرانی باشد. سؤال محوری تحقیق این است که موقعیت مکانی دقیق و ساختار اصلی باغ شاه ساری چه بوده است؟ به دنبال پاسخ به این سؤال، مقاله به بررسی تاریخی اسناد، مکتوبات، تصاویر و نقشه‌های موجود از باغ شاه و شهر ساری می‌پردازد.

نویسندگان و پژوهشگران متأخر در کتاب‌ها و مقالات متعددی به مطالعه و بررسی باغ ایرانی پرداخته‌اند. همان‌طور که ذکر شد به دلیل آثار اندک به‌جامانده از باغ‌های تاریخی مازندران، مطالعه و پژوهش اندکی در این خصوص صورت گرفته است. از جمله: حیدرنتاج (۱۳۸۹) در پایان‌نامه دکتری خود هنجار شکل‌یابی باغ‌های مازندران را مورد بحث قرار داده و نحوه شکل‌گیری آن‌ها را با باغ‌های ایرانی مقایسه کرده، که البته در آن به باغ‌های ساری نپرداخته است. همچنین عالمی (۱۳۹۰) نیز در مقاله‌ای به معرفی

میرزا ساخته شده بود. این باغ در واقع دولت‌خانه یا خانه حکومتی در ساری بود و شامل خانه حاکم و سه ساختمان دیگر بوده است. در گزارش‌های مربوط به اقدامات مرمتی ساختمان‌های اداره گمرک در ساری، در دوره حکومت مظفرالدین شاه قاجار، به دولت‌خانه ساری اشاره شده است. این سند شامل نقشه دولت‌خانه ساری است که کاملاً خراب بود و ارزش مرمت و بازسازی نداشت. این نقشه به‌عنوان تنها سند پیمایش شده دولت‌خانه ساری که قسمتی از آن در دوره صفوی بنا شده است، مدرکی مهم به شمار می‌رود (عالمی، ۱۳۹۰).

باغ سوم در قسمت شمال شهر قرار داشت که آن را هم باغ شاه می‌نامیدند و در زمان شاه عباس احداث شده بود. بنابراین دو باغ به نام باغ شاه خوانده می‌شدند. باغی که موضوع مقاله است، قدیمی‌تر بوده، به‌وسیله شاه‌عباس در شمال شهر ایجاد شده بود و بر اساس مستندات تاریخی در خروجی شهر به سمت فرح‌آباد قرار داشت. این باغ در دوره‌های بعد چندان مورد توجه نبود و ناصرالدین‌شاه در سفر اول خود به مازندران، آن را ویرانه‌ای بدون دیوار توصیف کرد و دستور احداث دیوار و حفظ باغ را داد؛ اما پس از آن متروک ماند و از آن هیچ ردیابی برجای نمانده است.

توصیف باغ شاه از نگاه سیاحان

در سفرنامه‌ها و متون تاریخی اشارات کوتاه و پراکنده‌ای به باغ‌های تاریخی ساری شده است. اولین اشاره به باغ‌های ساری در کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» است که در آن اسکندر بیک، منشی شاه‌عباس، به باغات و عمارات مرغوب که در شهر ساری ایجاد شده بود، اشاره می‌کند. پس‌از آن، دیگر منابعی که به این باغ‌ها اشاره داشتند، مربوط به دوره قاجار است. ناصرالدین‌شاه در سفر اول و دوم خود به مازندران، از این باغ‌ها بازدید کرده و دستور مرمت آن‌ها را داده است. دیگر سیاحانی که در اوایل قرن نوزدهم به مازندران سفر کرده‌اند نیز اشارات کوتاهی به باغ‌های ساری داشتند، اطلاعات کلی از باغ ارائه دادند و به تفصیل ساختار باغ‌ها و موقعیت آن‌ها را بیان نکرده‌اند. اسکندر بیک منشی به احداث کاخ‌ها و باغ‌های شاه

تصویر ۲: تعریف مسیر با درختان سرو؛ باغ شاه ساری. مأخذ: آلبوم ناصرالدین‌شاه، عکس شماره ۱۲۰۶۹.

توسط شاه‌عباس احداث گردیده و در زمان حکومت آقا محمدخان قاجار برای حاکم محلی بازسازی شده بود. این باغ که باغ شاه نامیده می‌شد، بعدها توسط محمدقلی میرزا ملک‌آرا، پسر فتحعلی شاه قاجار، احیاء و ساختمان‌های اندرونی و بیرونی به همراه یک کلاه‌فرنگی در وسط آن احداث شد و به نام باغ ملک‌آرا شهرت یافت. باغ به شکل مستطیلی وسیع با ابعاد ۱۵۰ در ۷۰۰ متر، چهار ساختمان اصلی را در برداشت و حاکم محلی در آن به عیش و نوش می‌پرداخت. سیاحان اروپایی قرن نوزدهم به توصیف ساختمان‌های تزیین شده با نقاشی‌هایی در این باغ که مربوط به پیروزی‌های شاه اسماعیل و نادرشاه است، می‌پردازند و به ویرانی تدریجی و مسامحه و غفلت از آن‌ها اشاره و همچنین از هم‌جواری درختان نخل و چنار صحبت می‌کنند (ویلیبر، ۱۳۹۰: ۱۳۴). باغ دوم، مقابل باغ آقا محمدخان قاجار در عرض میدان به‌وسیله حاکمی محلی به نام محمدقلی

تصویر ۳: خیابان خیام ساری در وضعیت کنونی.
عکس: وحید حیدرنتاج، ۱۳۹۴.

به باغ شاه عباس رفتیم. عضدالملک همراه بود؛ از در پایین باغ قسمت شهر وارد شدیم. دیواری محکم دور باغ و کلاه‌فرنگی چوبی مشابه کلاه‌فرنگی ملک‌آرایی در وسط ساخته شده. سفر اول که اینجا آمده بودیم دور این باغ، از مستحذات شاه‌عباس مرحوم، خراب و ویران بود و دیوار نداشت؛ حکم شد دیواری دورادورش کشیدند. از سردر کلاه‌فرنگی ساختند که حالا تمام است و این باغ اشجار سرو و نارنج کهن بی حد است. ... عمارتی دوروبه از قدیم در این باغ است» (مهجوری، ۱۳۸۰: ۱۹۰)؛ (تصویر ۲).

میرزا ابراهیم که با مکنزی در میانه سال‌های ۷۷-۱۲۷۶ ه. ق. به ساری آمده بود نوشته است: «محمدقلی میرزای ملک‌آرا در بیرون شهر در سمت جنوب، باغی بنانهاده است که عمارت اندرونی، بیرونی و در وسط، کلاه‌فرنگی و اشجار و مرکبات و درخت سرو بسیار و آب روان می‌باشد. هرگاه تعمیر نشود خرابه خواهد شد. مثل باغ شاه‌عباس که در شهر می‌باشد که درخت و

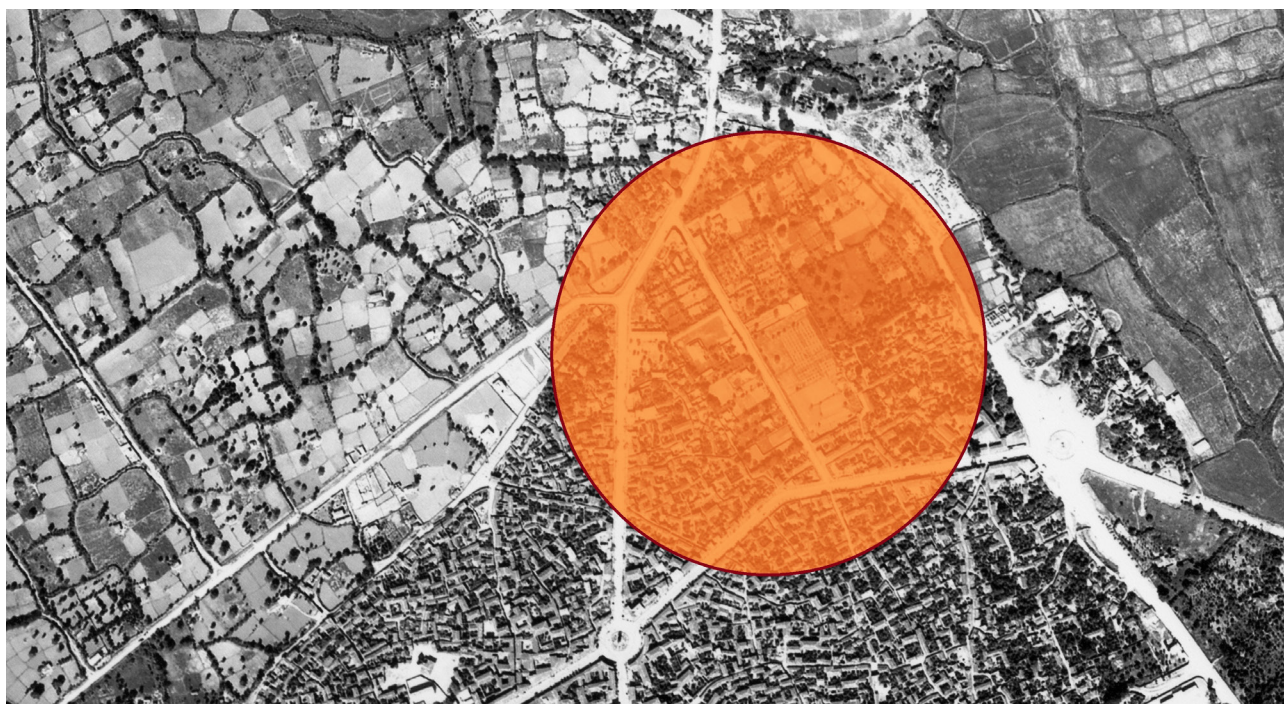
عباس در مازندران اشاره کرده است. وی از باغ‌های اشرف با عنوان «دارالسلطنه» و از باغ‌های فرح‌آباد با عنوان «دارالسرو» یاد می‌کند. همچنین به «عمارات و باغات مرغوب در ساری؛ علاوه بر آن‌هایی که در آمل، بارفروش، عباس‌آباد و استرآباد» ایجاد شده بودند، اشاره می‌کند (اسکندر بیک، ۱۳۳۵: ۱۱۱۱).

دونالد ویلبر در کتاب خود می‌نویسد: «در مجاورت شهر مهم ساری و در خود آن شهر، بقایای سه باغ وجود دارد که دوتای آن‌ها مربوط به دوره شاه‌عباس هستند. در قسمت شمال این شهر باغ شاه که در زمان شاه‌عباس احداث شده، دیده می‌شود. امروزه در این باغ کوشکی به چشم می‌خورد که در کنار استخر بنا شده و معلوم است که در سال‌های بعد تعمیر و مرمت گردیده و سقف آن از سفال قرمز رنگ پوشیده شده است» (ویلبر، ۱۳۹۰: ۱۳۴).

رابینو که در سال‌های ۱۹۰۸ و ۱۹۰۹ میلادی به مازندران سفر کرد می‌نویسد: «قصر حکومتی ساری توسط آغامحمدخان قاجار، در زمینی که قبلاً باغ شاه عباس بوده ساخته شده است. قسمتی از آن به واسطه آتش‌سوزی تخریب و توسط ملک‌آرا بازسازی شده است. در سمت دیگر میدان روبروی قصر حاکم، باغ شاه است که به باغ ملک‌آرا مشهور است. باغ قدیمی که شاه‌عباس احداث کرده بود، در شمال ساری واقع شده است.» (Rabino, 1928: 25).

ناصرالدین‌شاه در نخستین سفرنامه خود به مازندران، باغ شاه را این‌گونه توصیف می‌کند: «باغ در منتهای شهر واقع است. این باغ دو سردر عالی داشته یکی رو به شهر و سردر دیگر رو به خیابان فرح‌آباد و در حقیقت دروازه آن خیابان محسوب می‌شد. از دو چیز آن باغ زیاده از وصف تعجب نمودم یکی از وسعت فضا و استحکام بنا و خوش اسلوبی و خوبی غرس اشجار آن و نظم و ترتیب سروها و نارنج‌ها که در نهایت تازگی و غرابت بود... میرزا مسیح را خواستم دستورالعمل تعمیر و اصلاح باغ را در ساختن دیوار سردرها و سایر ابنیه و عمارات به‌طور دلخواه دستورالعمل و مبالغه در خوب تعمیر نمودن دادم» (نوری، ۱۳۸۹: ۱۵۶).

در دومین سفر ناصرالدین‌شاه به مازندران نیز به این باغ اشاره شده است: «از خیابان معروف به فرح‌آباد

تصویر ۴: محدوده باغ شاه در عکس هوایی سال ۱۳۳۵. مأخذ: آرشیو سازمان نقشه‌برداری کل کشور.

هکتار بوده است. این محله از ابتدای خیابان ۱۸ دی فعلی آغاز و تا دروازه فرح‌آباد یا سهراب ملامجدالدین ادامه داشت (همان).

محله کهنه باغ شاه که دارای درختان متعدد از جمله مرکبات و سروهای کهن سال و نیز ساختمانی کلاه‌فرنگی و سردرهای شمالی و جنوبی بود، به نوعی پارک عمومی و تفرجگاه شهری محسوب می‌شد. گفته می‌شود که این باغ توسط خانواده صاحب نفوذی در ساری به نام خانواده فاضلی، تصاحب گردید و خانه تاریخی فاضلی واقع در محله «نوانبار» - که از بناهای باشکوه و قدیمی شهر است - از چوب درختان قطع شده این باغ ساخته شد (همان).

در مصاحبه حضوری افراد سالمند شهر ساری معین گردید که آن‌ها ابتدای خیابان خیام در جنوب را که ابتدای کهنه باغ شاه بود. «باغ شاه پیش» یعنی جلوی باغ شاه می‌نامند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که باغ ملک‌آرا یا همان نو باغ شاه در محل سبزه‌میدان قرار دارد و باغ شاه موضوع مقاله یا کهنه باغ شاه را باید در حدفاصل خیابان ۱۸ دی تا دروازه فرح‌آباد یا سهراب ملامجدالدین جستجو نمود.

مرکبات و سرو دارد لیکن بی در و دربان خرابه افتاده است» (میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵: ۹۵).

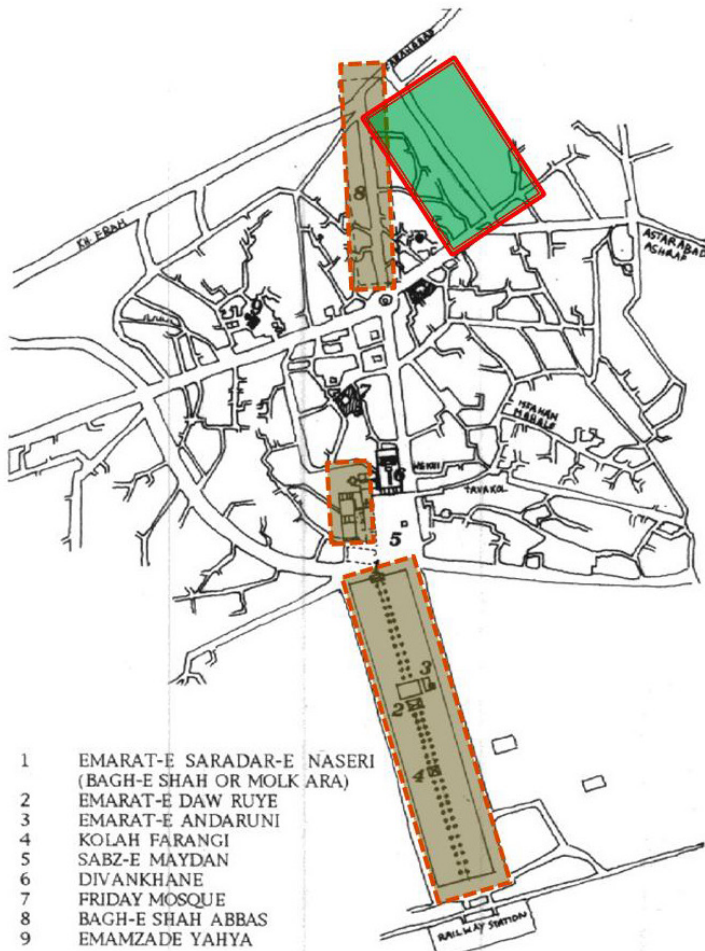
کاپیتان چارلز فرانسیس مکنزی نخستین کنسول انگلیسی در شمال ایران در سفر به شمال به باغ دیگری از شاه‌عباس اشاره می‌کند که نزدیک دروازه‌های بود که از آن وارد شهر ساری شده بود و این باغ به جز باغ ملک‌آرا بوده است که مکنزی در آن ساکن شده بود (مکنزی، ۱۳۵۹: ۱۲۳).

باغ شاه در تاریخ محلات ساری

در تاریخ محلات شهر ساری دو محله به نام باغ شاه وجود دارد، یکی «نوباغ شاه» و دیگری «کهنه باغ شاه». محله نوباغ شاه که در جنوب سبزه‌میدان قرار دارد بیشتر به باغ شهرت دارد تا محله و آن به اعتبار باغی است که محمدقلی میرزا ملک‌آرا فرزند چهارم فتحعلی شاه قاجار که به مدت سی‌وهفت سال حاکم مازندران بوده، احداث کرده است. این باغ از دوره پهلوی کارکرد نظامی داشته است (احمدی، ۱۳۹۰).

محله کهنه باغ شاه منطقه‌ای است در شمال شهر ساری که تمامی آن در گذشته باغی به مساحت تقریبی ۲۰

PLAN OF SARI WITH THE ROYAL GARDENS

تصویر ۵: پلان موقعیت باغ‌های شهر ساری و اصلاح موقعیت باغ شاه توسط نگارندگان در قیاس با نقشه ارائه شده توسط عالمی (عالمی، ۱۳۹۰). ترسیم: نگارندگان بر روی نقشه عالمی، ۱۳۹۰.

شهر مشاهده می‌شود (پرداختن به این مقوله از اهداف مقاله نبوده و نویسندگان فقط قصد طرح مسئله در این باب را داشته‌اند). تأثیر باغ‌های ایرانی در توسعه شهرها پس از پایان عمرشان و نیز امکان‌سنجی تأثیر این باغ‌ها در توسعه آتی شهر می‌تواند موضوع تحقیق دیگری باشد که به‌ویژه در مورد شهر ساری قابل توجه است.

ساختار و جایگاه باغ شاه ساری بر اساس اسناد تاریخی و بررسی میدانی طبق اسناد و مکتوبات تاریخی، باغ‌های تاریخی ساری در دو ناحیه واقع شده بودند. یکی سبز میدان ساری است که دو باغ دولت‌خانه و باغ شاه یا باغ ملک‌آرا

نقش باغ شاه در توسعه شهر ساری تاریخ تحولات شهری ایران از سال ۱۲۹۹ تا سال ۱۳۲۰ ش. دوره تحول و گذار از شهرسازی قدیم به نو محسوب می‌شود. مدل تغییرات و تحولات شهرسازی این دوره بعدها مدل و الگویی برای توسعه شهری ایران شد (شعبانی، ۱۳۹۱: ۸۴). در این میان، در دوران پهلوی، باغ‌های تاریخی نیز، همچون بسیاری از عناصر معماری و شهرسازی، تاب مقاومت و مجال هماهنگ شدن با روند سریع تغییرات ناشی از صنعتی شدن و ورود اتومبیل را نمی‌یابد و به فراموشی سپرده می‌شود (گلستانی، ۱۳۹۰). اسناد و مدارک دولتی حکایت از آن دارد که نظام شهرسازی در این دوره با تکیه بر آیین‌نامه‌ها و قوانین، سیاست توسعه شبکه ارتباطی را به‌گونه‌ای اجباری در دستور کار خود قرار داد. در این دوره توسعه کمی خیابانها چنان واجد اهمیت شد که نخستین نقشه دگرگونی تهران در سال ۱۳۰۹ ش.، به‌عنوان «نقشه خیابانی» شناخته می‌شود. از این دوره، خیابان به‌عنوان مکانی برای آمدوشد، دادوستد و کسب‌وکار شد.

در زمان پهلوی اول و پس از سال ۱۳۱۰ ه. ق. که شهر ساری نیز با سیاست توسعه شبکه ارتباطی مواجه شد، به‌اصطلاح «خیابان‌کشی» آن آغاز گردید. سپس محدوده باغ شاه که به‌نوعی پارک عمومی و تفرجگاه شهری محسوب می‌شد، با تبدیل محور اصلی باغ به شریان شهری که امروزه «خیابان خیام» نام دارد، به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم شد. علیرغم احداث خیابان در بین باغ، این منطقه از شهر مدتها خالی از سکنه بود. سپس کارخانه پنبه در میانه این خیابان و مقابل خیابان آرش کنونی ساخته شد که به ماشینخانه معروف بود. این کارخانه در زمان پهلوی دوم متروکه شد. تقریباً از سال ۱۳۵۰ به بعد بود که این منطقه کم‌کم به منطقه مسکونی تبدیل شد و امروزه نیز از مناطق مسکونی کم تراکم شهر ساری به‌حساب می‌آید (مصاحبه میدانی؛ (تصویر ۳). در این راستا و با دقت در نقشه‌ها و روند تبدیل باغ به عرصه‌های شهری می‌توان دریافت که خیابان اصلی باغ به یک معبر اصلی و خیابان‌های فرعی عمود بر آن به کوچه‌های بافت مسکونی تبدیل شده است؛ به‌گونه‌ای که یک بافت شطرنجی در آن بخش از

تاکنون، دستخوش تغییرات بسیاری شده است. دلایل این تغییرات را می‌توان این‌گونه برشمرد:

- ناپایداری ابنیه در محیط مازندران به دلایل اقلیمی و رطوبت بیش از حد بنا
- متروکه شدن مجموعه در دوره‌های مختلف (حداصل صفوی تا قاجار - ناصرالدین‌شاه)
- دخل و تصرف در دوره پهلوی اول، تبدیل محور باغ به خیابان خیام و ساخت کارخانه پنبه
- تعرضات و ساخت‌وساز ابنیه مختلف در محدوده باغ از سوی مردم و ایجاد محله‌های مسکونی (کهنه باغ شاه شرقی و غربی).

علی‌رغم تمام تغییرات انجام‌شده می‌توان از اسناد تاریخی، نوشته‌های جهانگردان، عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش. و نیز مشاهدات میدانی، ساختار اولیه باغ را حدس زد. نظر به مصاحبه‌های میدانی، خیابان خیام به‌عنوان محور اصلی باغ فرض شد و آثار به‌جامانده محدوده باغ در دو سمت این محور یافت شد. با توجه به اینکه اکثر تعرضات شخصی پس از اجرای قانون اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۰ ه.ش. بوده است، لذا در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش. می‌توان محدوده باغ، ساختار محور اصلی و کرت‌های آن را تشخیص داد (تصویر ۶). هندسه باغ شاه تابع نظام مستطیل شکل، خطوط عمود بر هم و محورهای طولانی با دید عمیق است، این هندسه یکی از ویژگی‌های باغ ایرانی است. این باغ با دو سردر در امتداد محور اصلی، ابعاد تقریبی ۲۰۰ در ۴۰۰ متر مساحتی حدود ۸ هکتار داشته است (تصاویر ۷ و ۸).

نتیجه‌گیری | پژوهش حاضر بر اساس اسناد تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی به بازشناسی تصویری از باغ شاه ساری باهدف شناخت الگوی حاکم بر ساختار آن پرداخته است. در ابتدا متون و اسناد تاریخی و گفته‌های جهانگردان در مورد باغ بررسی و در ادامه به کمک عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش. و اندک آثار به‌جامانده، ساختار باغ و نقش خیابان خیام در الگوی هندسی آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

پس از تجزیه و تحلیل آثار برجای‌مانده از باغ و تکمیل آن با استفاده از اسناد تاریخی و اصول باغ ایرانی، می‌توان دریافت که ساختار هندسی باغ شاه

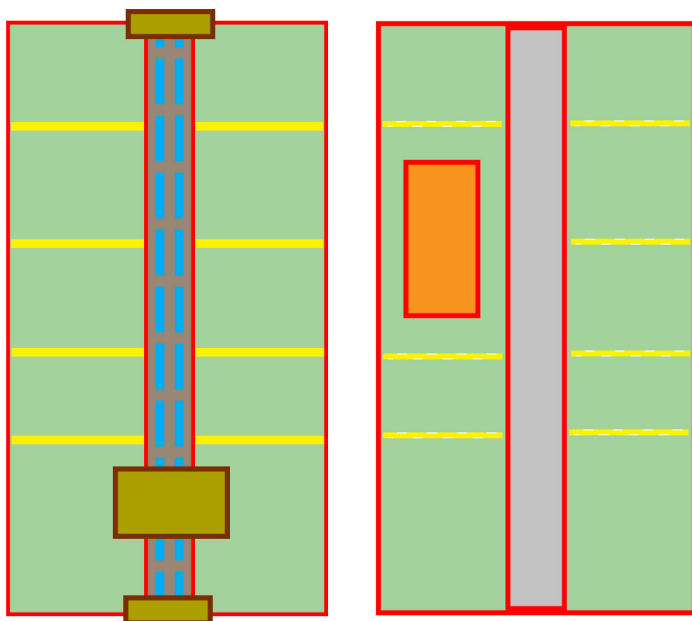

تصویر ۶: ساختار باغ شاه بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵. ترسیم: نگارندگان.

آنجا قرار داشتند و ناحیه دیگر شمال شهر و دروازه فرح‌آباد بود که کهنه باغ شاه یا باغ شاه‌عباس آنجا بود.

بنابراین دو باغ به نام باغ شاه خوانده می‌شدند؛ باغ شاه اول در سمت جنوب سبزه میدان بود و با عنوان باغ ملک‌آرا هم نامیده می‌شد که از دوره پهلوی اول تاکنون کاربری نظامی داشته است. باغ شاه موضوع مقاله که قدیمی‌تر بود به‌وسیله شاه‌عباس در شمال شهر ایجاد شده بود و به کهنه باغ شاه نیز معروف است که پیش‌ازاین مکان دقیق و ساختار هندسی آن مشخص نشده بود. لازم به توضیح است که خانم دکتر عالمی در مقاله خود (عالمی، ۱۳۹۰) تنها محدوده احتمالی باغ را مشخص نمودند و به موقعیت دقیق، ساختار و تناسب هندسی و مساحت تقریبی باغ اشاره‌ای نداشتند. لذا نظر به مستندات تاریخی و بررسی‌های میدانی، در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ق. موقعیت دقیق و محدوده باغ شاه‌عباس یا کهنه باغ شاه در حوالی دروازه فرح‌آباد و سه‌راه ملامجدالدین جستجو و مشخص شد (تصاویر ۴ و ۵).

باغ شاه ساری در طی سالیان متمادی از زمان احداث

تصویر ۸: سیر تحول کهنه باغ شاه ساری از دوره صفوی (سمت چپ) تا امروز (سمت راست). ترسیم: نگارندگان.

تصویر ۷: ساختار هندسی، محور اصلی و کرت‌های باغ شاه بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵. ترسیم: نگارندگان.

جدول ۱: شاخصه‌های باغ شاه ساری. مأخذ: نگارندگان.

شاخصه‌های باغ شاه ساری	
هندسه کلی باغ	مستطیل شکل با ابعاد تقریبی ۴۰۰ در ۲۰۰ متر نظم مستقیم‌الخط در پلان باغ
محورهای باغ	شالوده باغ بر وجود محور اصلی و دو سردر در دو سوی آن محورهای عمود بر هم در باغ
محصوریت	محصوریت با دیوار
داخلی	چشم‌اندازهای عمیق در محورهای باغ
خارجی	چشم‌انداز وسیع به مناظر بکر اطراف
نظم	پوشش منظم در امتداد محورهای باغ
نوع	سرو (میراث درختان کهن باغ)، نارنج و انواع مرکبات
کل	انواع سیستم‌های آبی ساکن و جاری (حوض، نهر و ...)

ساری تابع نظام مستطیل شکل، با ابعاد تقریبی ۴۰۰ در ۲۰۰ متر و مساحت تقریبی ۸ هکتار بوده است. شالوده باغ بر وجود محور اصلی طولانی با دید عمیق است که دو سردر در دو سمت محور اصلی قرار داشت و محورهای فرعی بر آن عمود بودند. پوشش گیاهی منظم در امتداد محورهای باغ با کاشت درختان سرو به‌عنوان میراث کهن، شکل می‌گرفت و درختان نارنج و انواع مرکبات، درختان مثمر باغ بودند. خیابان خیام کنونی محور اصلی باغ شاه بوده که در دوره پهلوی اول احداث شده است (جدول ۱).

فهرست منابع

- احمدی، سید مهدی. (۱۳۹۰). تاریخ محلات ساری. ساری: انتشارات آوای مسیح.
- اسکندر بیک منشی. (۱۳۳۵). تاریخ عالم‌رای عباسی. ویرایش ایرج افشار. تهران: انتشارات بنیاد ایرج افشار.
- پتروچیولی، آتیلیو. (۱۳۹۲). باغ‌های اسلامی معماری، طبیعت و مناظر. ترجمه مجید راسخی. تهران: انتشارات روزنه.
- حیدرنتاج، وحید. (۱۳۸۹). هنجار شکل‌یابی باغ ایرانی؛ با تأکید بر نمونه‌های عصر صفوی کرانه جنوبی دریای خزر. نمونه‌های موردی: باغ‌های بهشهر. رساله دکتری. تهران: دانشگاه تهران.
- شعبانی، امامعلی و کامیاب، جمال. (۱۳۹۱). سیاست شهری در تاریخ معاصر ایران (۱۲۹۹ - ۱۳۲۰ ه. ش). با تأکید بر فضای عمومی شهری. مجله باغ نظر ۹ (۲۳): ۹۲ - ۸۳.
- عالمی، مهوش. (۱۳۹۰). اسناد باغ‌های سلطنتی دوره صفویه در ساری. ترجمه و تدوین: مهندس مهکامه لوافی. قابل دسترسی از: <http://www.rasekhoon.net/article>
- گلستانی، سعید و شریف‌زاده، سمیه. (۱۳۹۰). کنکاشی در ویژگی‌های خیابان صفوی. مجله باغ نظر ۸ (۱۷): ۷۰ - ۵۹.
- مکنزی، چارلز فرانسیس. (۱۳۵۹). سفرنامه شمال. ترجمه منصوره اتحادیه. تهران: نشر گسترده.
- مهبجوری، اسماعیل. (۱۳۸۰). تاریخ مازندران. تهران: توس.
- میرزا ابراهیم. (۱۳۵۵). سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان. ترجمه مسعود گلزاری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ناصرالدین‌شاه. (۱۳۸۹). نخستین سفرنامه ناصرالدین‌شاه به مازندران. به کوشش مصطفی نوری، تهران: پیام بهارستان.
- ویلبر، دونالد نیوتن. (۱۳۹۰). باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- Rabino, H. L. (1928). *Mazandaran and Astarabad*. London: Luzac & Co.